

Introducing three pieces added to some manuscripts Shahnameh

Reza Ghafouri*

Abstract

due to the importance of Ferdowsi's Shahnameh, its manuscripts have always been used by its scribes or owners since the distant past. There are many reasons for that. An example of the involvement of these people was writing narrations that were added to the text for various reasons. The number of these short and long narrations is so great that today we know very few manuscripts of the Shahnameh that do not contain these additions. In recent years, with the quantitative and qualitative growth of epic researches, many additional narrations of the Shahnameh have been identified and introduced, however, sometimes in some manuscripts, there are other added narrations that have not been paid attention to. In this article, we will first examine the researches that introduced and criticized the supplementary narratives of the Shahnameh, then three supplementary narratives of the story of Tahmurt's battle with the Diwan, "Jamshid's marriage with the daughter of the Shah of India" and sending the Khaqan of China to Zabulistan as a captive, which entered some We will introduce the manuscripts of the 9th century and examine them.

Keywords: Scribe, manuscripts of the Shahnameh, traditions additions, oral traditions.

Introduction

Ferdowsi's Shahnameh has always been the focus of Iranians because of its importance in the promotion of Iranian culture and literature, since the fifth and sixth centuries of Hijri, the Shahnameh found many lovers and was written and

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Vali-e-asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran, reza_ghafouri1360@yahoo.com

Date received: 12/02/2024, Date of acceptance: 23/06/2024, Printed: 04/06/2025

reproduced in different cities of Iran. Usually the scribes, readers of the Shahnameh and the owners of the copies used various motives in the text of this work and did not respect the trust, for example, sometimes the scribes reached the conclusion based on their cultural familiarity or reservations while writing that

This verse or the narration of the Shahnameh has died, or the copy from which they copied it is incomplete. At this time, they were editing, adding and reducing verses or sometimes hadiths. Some of the scribes had a natural talent for writing poetry, and by reading Ferdowsi's glorious poems, they would be under the influence of the poet's words and would be delighted.

In some cases, these people would put the stories that they had read somewhere or heard from narrators into poetic order and put them in the appropriate parts of the Shahnameh. Thus, the version in which verses or fragments were added in the margins became the basis for writing a new version. and the new scribe also took the same verses and parts from the margin into the text, and in this way some manuscripts of the Shahnameh The additions of others would fill up.

Materials & Methods

In this article, we introduce some additional narratives in some manuscripts of the Shah Nameh and examine and analyze them with an analytical method and a library method.

Discussion & result

Some copywriters and readers of the Shahnameh, because of the great interest they had in this book, wherever they imagined the story needed detail, and Ferdowsi has gone through it with brevity, or a verse about a certain person or scene is empty, verses and They wrote narrations of their own and added to the written or dedicated version. Apart from this intimacy with the Shahnameh and the feeling of closeness to it, two other reasons have been effective in the emergence of these additions. One is Ferdowsi's reference to the 60,000 verses of the Shahnameh and as a result of the efforts of writers and readers to reach this number of verses, the other is the perception or desire of the general public of Iran in our literary past that every heroic verse was written in a converging poetic method, a poem. It is Ferdowsi, and as a result of including these short and long narrations in some manuscripts of the Shahnameh, by carefully examining the manuscripts of the Shahnameh, we can say: what was added to these manuscripts includes three categories:

203 Abstract

1. Short and long stories
2. Non-fiction consecutive verses
3. One or two bits for different motivations.

Conclusion

The importance of Ferdowsi's Shahnameh among the people of Iran and their increasing intimacy with this book led to the fact that, in the past, some writers and owners of its manuscripts, wherever they thought, was a brief story and needed to be detailed. they sang And they would add to the manuscript of the book or their own. Also, Ferdowsi's reference to the Shahnameh having sixty thousand verses on the one hand, and also the existence of this belief among the mass of people that every heroic poem that is written in a poetic style is written by Ferdowsi, due to gradualness, a number of heroic poems and Also, short and long narrations have been written and added to Shahnameh manuscripts. Among these narratives, we can point to three narratives of Tahmurt's battle with Sieh "goblin", "Jamshid's marriage with the daughter of the Shah of India and the birth of Abtin" and "the Khaqan of China being sent to Zabulestan as a captive and his release as a pawn". Manuscripts of the 9th century have been added and the reason for this addition was more detail of the Shahnameh stories or disambiguation of some of them. Since these three narrations have not been found in the known heroic texts, probably all three narrations were influenced by oral narrations, and they were famous in the past, but they have not reached us today.

Bibliography

- Aydenloo, Sajjad, (1384), This Verse is Not from Ferdowsi, The Book of the Month of Literature and Philosophy, No. 97, pp. 50-55. [In Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1390), Khosravan's book, Selected Shahnameh of Ferdowsi, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1396), A. "Some Narrative and Oral Narratives in the Annexes to the Copies and Prints of the Shahnameh", Nim Pukhteh Toranj, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1396), B. "The tree that grew bitter created him...", Nim Pukhte Toranj, Tehran: Sokhn, pp. 449- 469. [In Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1396), C. "About the Verse: That Rostam was a warrior in Sistan", in Hazrat Simorq, Tehran: DrMahmoud Afshar Endowment Foundation, pp. 423-428. [In Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1397), "Rejection of the Originality of Some Verses Attributed to Ferdowsi in virtual space/networks", Bukhara, No. 125, pp. 224-234. [In Persian]

- Aydenloo, Sajjad, (1398), A. "The world is Raised and Lowly in you (Discussion About a Verse Attributed to Ferdowsi)", Research Poem, No. 11, 2st issue, pp. 1-30. [In Persian]
- Aydenloo, Sajjad, (1398), B. "About some verses attributed to Ferdowsi", The Mirror of Heritage, No. 17, 1st issue, Serial 64, pp. 9-39. [In Persian]
- Anjavi Shirazi, Seyed Aboulqasem, (1369), Ferdowsi nameh, 3 volumes, Tehran: Elmi. [In Persian]
- Asadi Tusi, (1354), Garshasnameh, By Effort Habib Yaghmaei, Tehran: Tahuri. [In Persian]
- Azarborzin Nameh, (1400), Revised by Reza Ghafouri, Tehran: Quqnos. [in Persian]
- Bahar, Mohammad Taqi, (1379), Ferdowsi nameh, By Effort Mohammad of Golban, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. [In Persian]
- Davis, Dick, (1402), "Additions and Appendices of the Shahnameh: An Introductory Typology", translated by Masoud Jafari Jazi, a researcher of the ancient letter, By efforts of Sajjad Aidenloo, Salman Saket, Reza Ghafouri, Tehran: Khamosh. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (1312), Shahnameh Ferdowsi, By Effort Mohammad Ramezani, Tehran: Khavar. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (1380), Shahnameh Ferdowsi, Revised by Maleko al Shoara Bahar, By effort Ali Mir Ansari, Tehran: Eshtehad. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (1386), Shahnameh, Revised by Jalal Khaleghi Motlagh, (Volume 6 Revised by Mahmoud Omidasalar, Volume 7 Revised by Abolfazl Khatibi) Tehran: Center for Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (1394), Shahnameh. Edited by Jalal Khaleghi Motlagh, Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (1829). Shahnameh. By Tuner Macan, Calcutta: Baptist Mission press. [In English]
- Ferdowsi, Abulqasem, (?), Shahnameh, Mannuscript No. 5174, Tehran University Library. [in Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (?), Shahnameh, Mannuscript No. 8, Heidelberg University Library. [in Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem, (?), Shahnameh, Mannuscript No. PPN 671782010, Berlin University Library. [in Persian]
- Ghafouri, Reza, (1399), "Gershasp's Brilliance in some Manuscripts of the Shahnameh", Ayane Miras, No. 18, Number 1, pp. 203-221. [In Persian]
- Gharib, Mehdi, (1357), "The Myth of Fire", Shahnameh Science, Volume 1, Tehran: Ferdowsi Shahnameh Foundation, pp. 170-186. [In Persian]
- Gharib, Mehdi, (1369), A. "Gershasp's reign in the Shahnameh?", Rereading the Shahnameh, Tehran: TOS, pp. 167-195. [In Persian]
- Gharib, Mehdi, (1369), B. "Introduction to Ferdowsi's Shahnameh", Rereading Shahnameh, Tehran: Tos, pp. 138-39. [In Persian]

205 Abstract

- Iranshan ebn-e Abi al-Khair, (1377), *Kush Nameh*, Revised by Jalal Matini, Tehran: Elmi. [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, Jalal, (1364), "Introduction and Evaluation of some Shahnameh manuscripts", *Iran Nameh*, No. 11, pp. 378-406. [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, Jalal, (1372), *Gol Ranjhaye Kohan*, By effort Ali of Dehbashi, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, Jalal, (1398), *Phonology of Shahnameh*, Tehran: Dr Mahmoud of Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl, (1394), "Critical Review of the most Important Parts and Supplementary Verses of the Shahnameh", Supervisor: Zahra Parsapour, Ph.D. Thesis of Persian language and literature, Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl, (1395), *Did Ferdowsi insult Mahmoud Ghaznavi?*, Tehran: Pardis of Danesh. [In Persian]
- Masrou, Hosein, (1344), "Fake poems in Ferdowsi's Shahnameh", *Vahid*, No. 25, pp.17-21. [In Persian]
- Me and Rostam and Mace and Afrasiab, (1390), Seyyed Hosein Mirkazemi, Gorgan: Azhineh. [In Persian]
- Minowi, Mojtaba, (1353), "Old manuscripts should be the criterion for correcting literary texts", *Collection of Lectures of the first and second week of Ferdowsi*, By effort Hamid Zarrin Koob, Mashhad: Ferdowsi University, pp. 244-263. [In Persian]
- Mol, Jul, (1354), *Preface to Shahnameh*, translated by Jahangir Afkari, Tehran: Pocket Books Organization. [In Persian]
- Noldeke, Theodore, (1384), *The National Epic of Iran*, Translated by Bozorg of Alavi, Tehran: Negah. [In Persian]
- Rostam Nameh, (1387), Revised by Mohammad Beheshti, Tehran: Piri. [In Persian]
- Rozbahan, Siavash, (1355), "The Quality of Increase and Decrease of Narrations and Verses of Shahnameh", *Simorgh*, No. 25, pp. 73-83. [In Persian]
- Sedighian, Mahindokht, (1386), *Mythological-epic culture of Iran*, Vol. 1, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Serkerati, Bahman, (1385), "Rostam's Ancestor's Mace", *Hunted Shadows*, Tehran: Tahuri, pp.113-123. [In Persian]
- Seven armies, (1377), Revised by Mehran Afshari- Mehdi Madaini, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Shahnameh of Haft Lashkar, (1400), Revised by Mohammad Jafari (Qanvati) - Zahra Mohammad Hasani Saghiri, Tehran: Khamosh. [In Persian]
- Shahnameh of Naqqalan, (1396), *Tomar Murshid Abbas Zariri Isfahani*, edited by Jalil Dostkhah, Tehran: Quqnos. [In Persian]

- Tafazoli, Ahmed, (1384), "Abatin", Encyclopedia of Persian Language and Literature, Vol. 1, Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Tahamtan nameh, (1401), Proofreading and Research by Reza Ghafouri, Tehran: Dr Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Tomar e Jameh e Naqali Shahnameh, (1396), Revised by Farzad Qaemi, Mashhad: Beh Nashr. [In Persian]
- Tomar e Kohan e Shahnameh e Ferdowsi, (1390), By effort Jamshid of Sedaqat Nezhad, Tehran: Donyaie Ketab. [In Persian]
- Tomar e Naqali e Shahnameh, (1391), By effort Sajjad Aydenloo, Tehran: Beh Negar. [In Persian]
- Tomar e Shahnameh e Ferdowsi, (1381), By efforts Ahmad Hashemi- Seyed Mostafa Saeidi, Tehran: Khosh Negar. [In Persian]
- Yarshater, Ehsan, (1383). "National History of Iran". Cambridge History of Iran, volume 3, part 1, translated by Hasan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه

رضا غفوری*

چکیده

به دلیل اهمیتی که شاه‌نامه فردوسی در میان مردم داشته دست‌نویس‌های آن غالباً مورد دستکاری کاتبان و مالکان آن قرار می‌گرفته است. یک نمونه از دخل و تصرفات این افراد، سرودن روایاتی بود که به انگیزه‌های گوناگون، به متن افزوده می‌شد. تعدد این روایات کوتاه و بلند چنان است که امروز کمتر دست‌نویسی از شاه‌نامه می‌شناسیم که این الحاقیات در آن راه نیافته باشد. در سال‌های اخیر و با رشد کمی و کیفی پژوهش‌های حماسی، شمار بسیاری از روایات الحاقی شاه‌نامه، شناسایی و معرفی شده‌اند با این وجود گاهی در برخی دست‌نویس‌ها، روایات افزوده دیگری نیز دیده می‌شود که تاکنون به آن توجه نشده است. در این مقاله نخست به بررسی پژوهش‌هایی می‌پردازیم که به معرفی و نقد روایات الحاقی شاه‌نامه پرداخته‌اند سپس سه روایت الحاقی دیگر «داستان نبرد طهمورث با دیوان»، «ازدواج جمشید با دختر شاه هند» و «فرستادن خاقان چین به زابلستان به اسارت» را که وارد برخی دست‌نویس‌های قرن نهم به بعد شده است معرفی می‌کنیم و به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

کلیدواژه‌ها: کاتب، دست‌نویس‌های شاه‌نامه، روایات الحاقی، روایات شفاهی.

۱. مقدمه

شاه‌نامه فردوسی به دلیل اهمیتی که در ارتقای فرهنگ و ادبیات ایران داشته همواره مورد توجه ایرانیان بوده است. از همان قرن‌های پنجم و ششم هجری، شاه‌نامه دوستداران

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولیعصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران،
reza_ghafouri1360@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۴، تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

بسیاری به دست آورد و در شهرهای مختلف ایران کتابت و تکثیر شد. معمولاً کاتبان، شاه‌نامه‌خوانان و مالکان نسخه‌ها، به انگیزه‌های گوناگون، در متن این اثر دست می‌بردند و رعایت امانت نمی‌کردند مثلاً گاهی کاتبان بر پایه آشنایی فرهنگی و یا محفوظات خویش، در هنگام کتابت به این نتیجه می‌رسیدند که فلان بیت یا روایت شاه‌نامه فوت شده یا دست‌نویسی که از آن رونویسی می‌کردند ناقص است. در این هنگام به جرح و تعدیل و افزایش و کاهش ابیات و یا گاهی روایات می‌پرداختند (ر.ک: قریب، ۱۳۶۹: ۸۲). برخی کاتبان طبع شعری هم داشتند و با خواندن اشعار شکوه‌مند فردوسی بر سر ذوق می‌آمدند و خود بیت‌ها یا قطعاتی را می‌سرودند و در حاشیه نسخه خود می‌نوشتند. در مواردی نیز این افراد، داستان‌هایی را که جایی خوانده یا از نقالی شنیده بودند، به نظم در می‌آوردند و در بخش‌های مناسبی از شاه‌نامه جای می‌دادند. بدین ترتیب نسخه‌ای که در حاشیه آن بیت‌ها یا قطعاتی افزوده شده بود، اساس کتابت نسخه دیگری قرار می‌گرفت و کاتب جدید نیز همین بیت‌ها و قطعات را از حاشیه به متن می‌برد و بدین ترتیب برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه از افزوده‌های دیگران آکنده می‌شد.

به گفته یکی از پژوهشگران، برخی ناسخان و خوانندگان شاه‌نامه به دلیل علاقه و انس به این کتاب، هر جا که گمان می‌کردند داستان نیاز به تفصیل دارد و فردوسی با ایجاز از آن گذشته، یا جای بیتی درباره شخص یا صحنه خاصی خالی است روایات و ابیاتی از خود می‌سرودند و بر نسخه مورد کتابت یا اختصاصی خود می‌افزودند. گذشته از این انس به شاه‌نامه و احساس نزدیکی به آن، دو دلیل دیگر نیز در پیدایش این الحاقیات موثر بود: یکی اشاره فردوسی به شصت هزار بیت بودن شاه‌نامه و در نتیجه کوشش کاتبان و خوانندگان برای رساندن تعداد ابیات خویش به این رقم، دیگر تلقی یا خواست عموم مردم ایران در گذشته ادبی ما که هر منظومه پهلوانی سروده شده به بحر متقارب، سروده فردوسی است و در نتیجه گنجاندن این روایات کوتاه بلند در برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۹۰: ۱۹۴-۱۹۵). نولده که درباره دستکاری‌های کاتبان در ابیات شاه‌نامه و افزودن روایات الحاقی به دست‌نویس‌های آن می‌نویسد:

بی‌وجدانی نسخه‌نویسان ایرانی که نتیجه استعداد فراوان آن‌ها برای بیان ادبی است شاه‌نامه را حفظ نکرده است؛ به این موضوع باید تغییراتی را که به علل مذهبی داده شده است و تا حد زیادی اهمال کاری صریح را نیز اضافه کرد (نولده، ۱۳۸۴: ۱۹۵).

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاهنامه (رضا غفوری) ۲۰۹

با بررسی دقیق دست‌نویس‌های شاهنامه، می‌توان گفت آنچه که به این دست‌نویس‌ها الحاق شده شامل سه دسته است: ۱. داستان‌های کوتاه و بلند ۲. ابیات متوالی غیر داستانی ۳. یک یا دو بیت به انگیزه‌های متفاوت (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۹۸: ب: ۱۰).

۲. پیشینه پژوهش در حوزه بررسی ابیات و قطعات الحاقی شاهنامه

نخستین بار ترنر ماکان در سال ۱۸۲۹ م. در پایان جلد چهارم شاهنامه تصحیح خود، بخشی را به ملحقات اختصاص داد. ماکان در مقدمه کتاب یادآور شد که قطعاتی را که از نظر او سروده فردوسی نبودند و دیگران به متن شاهنامه افزوده بودند، در این بخش قرار داده است (Firdousee, 1829: 7-8 Introduction). این که ماکان در دو قرن پیش و با وجود این که زبان مادری‌اش فارسی نبود در تشخیص این قطعات الحاقی موفق عمل کرده، در خور توجه است.

پس از ماکان، ژول مول به دریافت بهتری از قطعات الحاقی شاهنامه رسید. او منظومه‌های مستقل پیرو فردوسی را به درستی شناسایی کرد و برای نخستین بار در دیباچه شاهنامه تصحیح خود، شرحی درباره آن‌ها نوشت (ر.ک: مول، ۱۳۵۴: ۳۴-۵۳). ارزش دیگر کار مول این بود که با وجود این که در دست‌نویس‌های مبنای کارش، اشعاری از این منظومه‌ها، به ویژه گرشاسپ‌نامه وارد شده بود، او به درستی آن‌ها را شناخت و از شاهنامه بیرون کرد و حتی جزو ملحقات نیز نیاورد.

پس از مول، نولدکه با تفصیل بیشتری درباره برخی ابیات و قطعات الحاقی شاهنامه سخن گفت و آمارهایی نیز ارائه داد (ر.ک: نولدکه، ۱۳۸۴: ۱۹۵-۲۱۵). او برای نخستین بار به درستی متوجه شد که قطعه ستایش خلفا در دیباچه شاهنامه، شیرازه متن را از هم گسسته است. در میان خاورشناسان معاصر باید از دیک دیویس نیز نام برد که در مقاله‌ای به بررسی افزوده‌ها و الحاقیاتی که در برخی دست‌نویس‌های شاهنامه‌های چاپ مسکو و خالقی مطلق آمده پرداخته و انگیزه‌های کاتبان را این گونه دسته‌بندی کرده است: الف. دسته‌ای از افزوده‌ها حاصل کم‌سوادی و بی‌اطلاعی کاتبان است. ب. افزوده‌هایی که از تمایل کاتب به افزودن داستان فرعی یا جزیی تازه‌ای به داستان‌های موجود ناشی می‌شود. ج. افزوده‌هایی که بر مبنای انگیزه‌های اخلاقی یا ایدئولوژیک و عقیدتی شکل گرفته‌اند. د. افزوده‌هایی که انگیزه‌ها و ملاحظات مرتبط با جوانب صوری و ساختاری شکل گرفته‌اند. ه. افزوده‌هایی که بر پایه ملاحظات زیبا شناختی پدید آمده‌اند (ر.ک: دیویس، ۱۴۰۲: ۲۹۷-۳۱۷).

در ایران ملک‌الشعرای بهار نخستین کسی بود که بر خلاف علامه قزوینی و سید حسن تقی‌زاده در اصالت هجوت‌نامه تردید کرد (ر.ک: فردوسی، ۱۳۸۰: ۱۳ دیپاچه) و آن را از افزوده‌های دیگران به شاه‌نامه دانست. بهار چندی بعد در مقاله‌ای با عنوان «شعرهای دخیل و تصحیف‌ها در شاه‌نامه» مطالبی درباره دستکاری‌های کاتبان و ابیات افزوده به شاه‌نامه آورد (ر.ک: بهار، ۱۳۷۹: ۲۰۷-۲۱۸). پس از بهار، حسین مسرور در مقاله‌ای به بررسی و ردّ قطعۀ حاوی دلباختگی سهراب به گردآفرید پرداخت (ر.ک: مسرور، ۱۳۴۴: ۱۷-۲۱) اما شیوۀ کار پژوهندۀ اخیر در ردّ این قطعۀ انتسابی، کاملاً ذوقی و بدون توجّه به بررسی دست‌نویس‌هایی است که این قطعۀ را در خود جای داده‌اند.

چندی بعد مجتبی مینوی هشدار داد که برای یافتن صورت صحیح ابیات، دست‌نویس‌های کهن باید ملاک کار قرار بگیرند، او همچنین راهکارهایی برای تصحیح علمی شاه‌نامه نشان داد (ر.ک: مینوی، ۱۳۵۳: ۲۵۵-۲۶۱). در همان دوران یکی دیگر از پژوهشگران به بررسی انگیزه‌های کاتبانی پرداخت که ابیاتی را به دست‌نویس‌های شاه‌نامه افزوده بودند سپس برخی داستان‌های شاه‌نامه را از نظر داشتن این دسته ابیات با یکدیگر مقایسه کرد (ر.ک: روزبهان، ۱۳۵۵: ۷۵-۸۳).

در تصحیحی از شاه‌نامه که به اهتمام دانشمندان شوروی سابق در میانه‌های قرن بیستم روی داد مزایای بیشتری نسبت به چاپ‌های پیشین دیده می‌شود اما بزرگ‌ترین ضعف آن این است که بسیاری از ابیات و روایاتی که در نسخه مبنای کار آن‌ها، یعنی شاه‌نامه لندن مورخ ۶۷۵ و همچنین در ترجمۀ بنداری نیست، در پاورقی یا ملحقات کتاب برده‌اند در حالی که بیشتر قطعاتی که اغلب در ملحقات پایان جلد یکم آمده با توجّه به دست‌نویس‌های معتبر، همگی اصلی و سروده فردوسی است. با این توضیح اگر شاه‌نامه‌های چاپ‌های ماکان و ژول مول را به سبب وفور داشتن ابیات و قطعات الحاقی کم اعتبار بدانیم، شاه‌نامه چاپ مسکو را نیز باید به سبب الحاقی دانستن بسیاری از بیت‌ها و قطعات اصلی، کم ارزش دانست.

پس از چاپ مسکو نقدهایی بر بعضی بخش‌های آن نوشته شد. بهمن سرکاراتی در مقاله «گرس نیای رستم» به نقد شیوۀ کار مصححان و ارزیابی نادرست آن‌ها از دست‌نویس‌های مورد استفاده پرداخت و درباره اصالت روایت رسیدن گرس سام به رستم بحث کرد و این قطعۀ را سروده فردوسی دانست (ر.ک: سرکاراتی، ۱۳۸۵: ۱۱۳-۱۱۹). مهدی قریب نیز مطالبی درباره اصالت جشن سده نوشت (ر.ک: قریب، ۱۳۵۷: ۱۷۴-۱۸۶).

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (رضا غفوری) ۲۱۱

این پژوهشگر در مقاله دیگری با عنوان «پادشاهی گرشاسپ در شاه‌نامه» به ردّ اصالت این داستان پرداخت و نوشت که فصلی درباره پادشاهی گرشاسپ در شاه‌نامه وجود ندارد و وجود این داستان در برخی نسخ شاه‌نامه، حاصل شهرت این داستان در منابع تاریخی بوده و همین نکته سبب شده است که برخی کاتبان تصور کنند که حتماً این داستان از مادر نسخه افتاده است بنابراین به تدریج ایباتی در سرگذشت گرشاسپ ساختند و وارد دست‌نویس‌ها کردند (ر.ک: همو، ۱۳۶۹ الف: ۱۹۵).

جلال خالقی‌مطلق در دو مقاله مجزا با عناوین «معرفی قطعات الحاقی شاه‌نامه» و «معرفی سه قطعه الحاقی شاه‌نامه» به بررسی ۱۱ قطعه الحاقی در برخی دست‌نویس‌های معتبر شاه‌نامه پرداخت و دلایل استواری برای عدم اصالت آن‌ها آورد (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱۳۷۲: ۱۲۷-۱۷۰؛ ۴۲۱-۴۳۸). ابوالفضل خطیبی نیز در شماری از مقالات و نیز در رساله دکتری خود به بررسی و معرفی چند روایت افزوده به شاه‌نامه پرداخت (ر.ک: خطیبی، ۱۳۹۴: ۳۹-۹۲)؛ همچنین در پژوهشی جداگانه، دلایلی در ردّ اصالت هجونا‌مه منسوب به فردوسی آورد (ر.ک: همو، ۱۳۹۵: ۲۸-۷۰). سجّاد آیدنلو از دیگر پژوهشگرانی است که در مقالات متعددی، بارها به موضوع بیت‌های منسوب به فردوسی اشاره کرده است (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۴: ۸۰-۸۵؛ همو، ۱۳۹۰: ۱۹۴-۲۰۷؛ همو، ۱۳۹۶ ب: ۴۴۹-۴۶۶؛ همو، ۱۳۹۶ ج: ۴۲۳-۴۲۷؛ همو، ۱۳۹۷: ۲۲۴-۲۳۴؛ همو، ۱۳۹۸ الف: ۳-۲۲؛ همو، ۱۳۹۸ ب: ۱۳-۳۳) همچنین این پژوهشگر در مقاله مستقّلی با عنوان «برخی روایات نقّالی و شفاهی در ملحقات نسخ و چاپ‌های شاه‌نامه» شماری از روایات الحاقی شاه‌نامه را معرفی کرد که تا آن زمان کمتر به آن‌ها توجه شده بود (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۹۶ الف: ۳۳۱-۳۶۳).

۳. سه قطعه برافزوده به دست‌نویس‌های شاه‌نامه

۱.۳ نبرد طهمورت/طهمورث با سیه‌دیو

به گزارش شاه‌نامه شهرسپ وزیر نیک‌منش و پرهیزگار طهمورث، سبب پالودگی آن پادشاه از بدی‌ها شد به گونه‌ای که فرّه ایزدی از او تابید و به همین دلیل توانست اهریمن بدکار را مطیع سازد و بر او سوار شود. دیوان با دیدن این رویداد، با سپاهی به سرکردگی سیه‌دیو به نبرد طهمورث آمدند و او نیز چنین واکنشی از خود نشان داد:

جهاندار طهمورث باآفرین بیامد کمر بسته رزم و کین

یکایک برآراست با دیو جنگ	نبد جنگشان را فراوان درنگ
از ایشان دو بهره به افسون بیست	دگرشان به گرز گران کرد پست
کشیدنشان خسته و بسته خوار	به جان خواستند آن زمان زینهار

(فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/۱۸/۳۵-۳۸)

کاتب دست‌نویسی از شاه‌نامه به شماره ۵۱۷۴، مورخ ۱۲۱۳ ه. ق، مضبوط در کتابخانه دانشگاه تهران، قطعه زیر را پس از بیت آخر به متن افزوده است:

جنگ طهمورث با دیو و بند کردن دیو را

کشیدند دیوان سر از جنگ او	چو دیدند سر پنجه چنگ او
چو آن دیو دید آن چنان دستبرد	به گرز گرانسنگ خود دست برد
یکی سنگ بودش مر او را به دست	که بر کوه خارا بدی بر شکست
همیدون درآمد چو کوه سیاه	چو کوهی تن دیو [و] شد همچو کاه
بزد نعره‌ای کآسمان تیره گشت	تو گفתי که افتاد گردون ز گشت
از آن نعره دیو وارونه بخت	بلرزید طهمورث نیک‌بخت
چو آن هیبت و هیأت آن بدید	که بر اوج گردون سرش می‌رسید
برآورد سر در زمان شاه کی	بگفتش که ای رازق انس و حی
تو را می‌رسد در جهان آفرین	که کردی چنین پیکری در زمین
تویی صانع ^۱ صنع [و] پروردگار	که دیوی چنین کرده‌ای آشکار
مگر یک زمین گِل پپرداختی	که تا پیکری این چنین ساختی
و یا اوّلین آسمان ریختی	که دیوی چنین را برانگیختی
الهی به آن ذات یکتای تو	که کس نیست مانند و همتای تو
که فرصت مرا ده بر این نره دیو	که هستی تو شاه [و] جهان را خدیو
بیفزای زورم بدین اهرمن	مکن پایمالم درین انجمن
چو بیچارگان را تویی دستگیر	من زار بیچاره را دست گیر
چو کرد این دعا آن شه پاکدین	بخشود بروی جهان‌آفرین

یکی هاتف آواز داد آن زمان خدایت همی‌گوید ای شهریار مترس از چنین دیو ای پادشاه تو را حکم دادم به عالم تمام چو بشنید آن شاه والا گهر برانگیخت مرکب چو گویی ز جای یکی نعره زد شاه روی زمین چو دیو لعین نام یزدان شنید همان کوه‌پاره که در دست داشت چو طهمورث شیردل بنگرید بدو گفت کاین^۲ زخم پرتاب او همان به که پیشش دوانم مگر مر این زخم را بر خود آسان کنم بگفت این و جستش ز مرکب به زیر گرفت آن کمر بند دیو سیاه یکی خنده کرد آن زمان دیو زوش مر آن سنگ پرتاب کردش ز دست به آواز گفتش پس آن‌گه به خشم نترسیدی از من ایانا نامور بیفتد گر انگشتی از مشتش من چنین گفت طهمورث از روی زور گرت برکنم من ز روی زمین بگفتش که آری کنم بندگی بگفت این و چون کوه اندر زمین پس آن‌گاه طهمورث نامور	که ای شاه روشن دل پاک‌جان که هستم تو را اندر این جنگ یار چو داری خداوند، پشت و پناه چه دیو و چه انس و چه خاص و چه عام بشارت وی از خالق دادگر همی‌خواند بر خویش نام خدای به فرمان یزدان با آفرین تو گفتی که از قالبش جان رمید به بالای سر آن زمان بر فراشت به دستش همان کوه‌پاره بدید بترسم زمین ناورد تاب او بگیرم مر او را دوال کمر چنین دیو بد را هراسان کنم دویلدش بر دیو وارون دلیر همی‌گفت بردم به یزدان پناه که افتاد در کوه و دریا خروش که چون کوه اندر زمین بر نشست که آدم ندیدم چو تو خیره چشم که دست آوریدی مرا در کمر شاید که برگیری انگشت من که ای دیو بدگوهر روز کور پرسش کنی پیش جان آفرین درآرم به پشت سر افکنده‌گی تن خود بیفشرد از خشم و کین مدد خواست از قادر دادگر
--	--

به سر پنجه چون شیر بگشاد دست برآوردش از جا به بالا ز پست
کمندش به گردن برافکند خوار کشانش به لشکرگه آورد زار
چو دیوان بدیدند آن دستبرد ز جان هر کسی پیش او سجده برد
همه دست‌هاشان به خم کمند درآوردشان آن گهی مستمند

(فردوسی، بی تا: دانشگاه تهران، برگ ۶ اسکن شده)

چند نکته درباره این روایت در خور توجه است:

الف. داستان نبرد تن به تن طهمورث با سیه‌دیو و به اسارت گرفتن او، در منابع مکتوب و نیز در طومارهای نقالی تاکنون انتشار یافته نیامده و روایت منحصر به فردی است که احتمالاً بر پایه روایتی شفاهی، به نظم درآمده و به متن افزوده شده است. در برخی طومارهای نقالی به نبرد طهمورث با سیه‌دیو اشاره می‌شود اما جزییات داستان نیامده است، تنها در یکی از طومارها چنین آمده:

... اما سیه‌رنگ نام دیو دیگر بود او هم سپاه برداشته عارض طهمورث شاه شد و جنگ

بسیار آغاز کردند اما طهمورث به توفیق خدای تعالی، بزرگ ایشان را از پای

درآورد و سپاه ایشان را به قتل درآورد و بعضی به زنجیر سلاسل کرده و جهان را از کفر و کین ایشان گردانید (طومار نقالی شاه‌نامه، ۱۳۹۱: ۱۶۰-۱۶۱).

اگرچه این روایت نقالی به صورت کلی بیان شده و با روایت منظوم ارتباط چندانی ندارد اما شاید اشاره به پیروزی طهمورث بر دیوان به توفیق پروردگار، متأثر از روایت منظوم باشد.

ب. در شاه‌نامه در پایان نبرد طهمورث با لشکر دیوان چنین آمده است:

از ایشان دو بهره بدافسون بیست دگرشان به گرز گران کرد پست

(فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/۱۸/۳۷)

از این بیت مشخص نیست که سرنوشت سیه‌دیو به کجا ختم شد؟ آیا طهمورث او را با گرز از پای درآورد و یا او را به افسون گرفتار کرد؟ ولی مورد نخست محتمل‌تر است زیرا با مرگ سیه‌دیو که سرکرده دیوان بود سایر دیوان نیز تسلیم شدند. همین ابهام در روایت منظوم نیز دیده می‌شود. در ابیات ۳۸-۴۴ آمده که طهمورث از سیه‌دیو تعهد گرفت

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (رضا غفوری) ۲۱۵

که در صورت شکست خوردن، یزدان‌پرست شود و سیه‌دیو نیز این شرط را پذیرفت. در بیت ۴۴ از بردن او به لشکرگاه طهمورث سخن رفته بدون این که سخنی از سرنوشت او به میان بیاید، با این وجود در برخی طومارهای نقّالی، به کشته شدن سیه‌دیو اشاره شده است (طومار نقّالی شاه‌نامه، ۱۳۹۱: ۱۶۱).

ج. در شاه‌نامه در دوره پیشدادی از دو سیه‌دیو یاد می‌شود: یکی خزوران پسر اهریمن که سیامک به دست او از میان رفت و سرانجام خود او نیز در نبرد با هوشنگ کشته شد (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/ ۱۲-۱۴/ ۲۳-۶۹). دیگر سیه‌دیو که چندی بعد با طهمورث روبه‌رو شد و ظاهراً به دست او کشته شد. در طومارهای هفت لشکر، این دو روایت در هم آمیخته و چنین روایت شده است که طهمورث فرزند سیامک، پس از مرگ پدر بر تخت نشست و در اندیشه کین‌خواهی از دیوان برآمد. در نبرد میان دو سپاه:

... در حمله اول هشتاد نره دیو را به خاک هلاک افکندند. پس سیه‌دیو چون آن حال را بدید چو بدست گرانی که به وزن هزار من بوده بر سر چنگ درآورد و بر جانب طهمورث افکند. شهریار نامدار در مابین زمین و آسمان، بند دست سیه‌دیو را گرفت و آن دار شمشاد را از دست آن پلید بیرون آورد و شست را خوابانیده و مشت را بیضه کرده و چنان بر بناگوش سیه‌دیو زد که مهره پشت سیه‌دیو بر زمین نقش بست. آن‌گاه بفرمود دست و گردن او را محکم بستند (شاه‌نامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۹۳؛ همچنین ر.ک: هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۳-۴).

در ادامه داستان آمده که طهمورث پس از شکست دادن دیوان «امر نمود تا ایشان را با سیه‌دیو از قلّه کوه به زیر افکندند و از جمله دیوان یک تن را زنده گذاشتند که او زبان‌های عجایب و غرایب به طهمورث نشان می‌داد» (شاه‌نامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۹۳؛ همچنین ر.ک: هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۴).

داستان کین‌خواهی طهمورث از دیوان در روایات شفاهی و مردمی شاه‌نامه نیز آمده است و مانند روایت هفت لشکر، طهمورث پس از کشته شدن پدرش هوشنگ دست به کین‌خواهی زد. در این روایت دشمن طهمورث ارچنگ دیو نام دارد. طهمورث پس از سر و سامان دادن به مملکت به نبرد ارچنگ رفت و او را از میان برداشت (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۳/ ۳).

د. در شاه‌نامه «سروش» است که بر پادشاهان ظاهر می‌شود و به هدایت آن‌ها می‌پردازد اما در این روایت متأثر از باورهای عرفانی، «هاتف» جای سروش را گرفته است. این نکته

و نیز دلایل دیگری از جمله بسامد بالای واژه‌ها و ترکیبات عربی متن مانند هیأت، رازق انس و حی، صانع صنع، ذات، خاص و عام، قالب، لعین، قادر، سجده و ... که در شاه‌نامه و متون پهلوانی قدیم و حتی در منظومه‌های پهلوانی متأخرتری مانند برزنامه کهن نیامده یا به ندرت به کار رفته است خود دلیلی بر تأخر دوره سرایش این قطعه الحاقی است. از آن‌جا تعدد استعمال این دسته واژه‌ها را اغلب در متون منظوم منسوب به قرن دهم به بعد می‌بینیم (ر.ک: آذریزین‌نامه، ۱۴۰۰: ۵۳؛ تهمتن‌نامه، ۱۴۰۱: ۲۶۰) بنابراین می‌توان احتمال داد که قطعه مورد بحث نیز در همان دوره و یا حتی در سده‌های بعد و متأثر از روایات شفاهی سروده و به شاه‌نامه الحاق شده است.

۲.۳ ازدواج جمشید با دختر شاه هند و تولد آبتین

در دست‌نویسی از شاه‌نامه به نشان Or. 1403 مورخ ۸۴۱ ه. ق محفوظ در کتابخانه بریتانیا، که خالقی مطلق آن را به نشان اختصاری ل^۳ معرفی کرده است (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۶۴: ۳۹۲-۳۹۳) ابیات زیر که به فرار جمشید به زابلستان و سپس رفتش به هندوستان و ازدواج با دختر شاه هند اشاره دارد آمده است:

شنیدم کز ایران به زابلستان	خرامید در سایه گلستان
به زابلستان بود کورنگ‌شاه	شهی نامبردار و با فر و جاه
مر آن شاه را دختری بد چو ماه	فروزنده تاج و تخت و کلاه
به زن کرد آن دختر نامور	که بد دختر نامجو همچو خور
پس آمدش زو کودکی نامدار	کزو تازه شد فره شهریار
وزان‌جا سوی هندوان برکشید	که منشور گشته بدان‌جا بدید
ابا او ده و دو هزاران غلام	به سان قلندر همه نیک‌نام
چو در هند شد، دختر شاه هند	چو او را بدیدش شدش ناپسند ^۳
به زن کرد او را هم آنگاه نیز	یکی پورش آمد چو جان عزیز
ورا کرد نام آبتین شهریار	که شد آبتین چون شه نامدار
شنیدم که از آبتین اقیان	بدید آمدش چون خور آسمان
چنین تا که صد سال جمشید شاه	نهانی همی‌گشت از کینه‌خواه

(فردوسی، بی تا: بریتانیا، برگ ۲۲پ)

چند نکته درباره این روایت در خور ذکر است:

الف. داستان رفتن جمشید به زابلستان و ازدواج با دختر کورنگ، در اصل بخشی از *گرشاسپ‌نامه* است. بنا بر این منظومه، جمشید پس از این ازدواج، به هندوستان و از آن جا به چین رفت و در نهایت به دست ضحاک کشته شد (اسدی توسی، ۱۳۵۴: ۲۱-۴۳). در برخی دست‌نویس‌های *شاه‌نامه* آمده که جمشید پس از جدایی از دختر کورنگ، تصمیم گرفت که به نزد بهو برود و از او کمک طلبد اما پس از شکست بهو از مهرج، به سوی خاقان رفت و از قضا در میانه راه، فرستاده ضحاک به جمشید رسید و او را گرفتار کرد (فردوسی، بی تا: هایدلبرگ، ۶۵ و ۶۶).^۴ در *کوش‌نامه* به ازدواج جمشید با دختر شاه چین اشاره می‌شود (ر.ک: ایران‌شان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۱۸۷/۷۲۰) ولی در حدود بررسی‌های نگارنده، در منابع موجود به ازدواج جمشید با دختر شاه هند اشاره نشده و روایت منظوم اخیر، فعلاً روایت منحصر به فردی است که از جزئیات آن آگاهی نداریم.

ب. نام پدر فریدون در *اوستا* (یسن ۹، بند ۷) آثویه (āθwya) و در وداها آپتیه (Aptya) آمده و صفت آثویانی که به خاندان فریدون اطلاق شده، مشتق از آن است. در پهلوی آسویان، آسیبان و اسفیان و گاهی نیز به صورت آتین آمده است که همین نام به صورت مقلوب آبتین، در *شاه‌نامه* و برخی متون دیگر دیده می‌شود (ر.ک: تفضلی، ۱۳۸۴: ۳؛ خالقی‌مطلق، ۱۳۹۸: ۵۸۳؛ یارشاطر، ۱۳۸۳: ۵۳۷). این نام در تاریخ‌های اسلامی به گونه‌های اثفیان، اثقیال، اثغیان، کاواثغیان، اثقابان و ابتیان ضبط شده است (ر.ک: صدیقیان، ۱۳۸۶: ۱۹۴-۱۹۷).

چنان‌که ملاحظه می‌شود ضبط آثویه اوستایی به تدریج به اثفیان و آبتین تغییر یافته است اما در روایت منظوم الحاقی، دو نام آبتین/آتین و اثفیان که در واقع مربوط به یک نفر (پدر فریدون) است به دو شخص جداگانه نسبت داده شده که به ترتیب اولی نام پدر بزرگ فریدون و دومی نام پدرش خوانده شده است.^۵ همین نکته در ادامه داستان آن‌جا که فریدون از مادرش درباره نژاد خود پرسش می‌کند در دست‌نویس ل^۳ تکرار می‌شود:

فرانک بدو گفت کای نامجوی	بگویم تو را هر چه گویی بگوی
تو بشناس کز مرز ایران زمین	یکی مرد بذ نام او آبتین
از آن آبتین اقیان دلیـر	بدید آمد آنگه چو غرنده شیر
ز تخم کیان بود و بیدار بود	خردمند و گرد و بی‌آزار بود

(فردوسی، بی تا: بریتانیا، برگ ۲۴پ)

ج. در شاه‌نامه، آبتین از نژاد طهمورث است (ر.ک فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/ ۳۵/ ۱۶۰) اما در متون تاریخی، فریدون فرزند اثغیان (آبتین) اغلب از نژاد جمشید خوانده شده است (ر.ک: صدیقیان، ۱۳۸۶: ۱۹۴-۱۹۷) همین انتساب را در کوشش‌نامه نیز می‌بینیم و در آن‌جا فریدون فرزند آبتین، پسر مهارو پسر نونک پسر جمشید است (ر.ک: ایرانشان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۲۰۱/ ۹۴۸-۹۵۲؛ ۳۷۰-۳۷۱/ ۴۲۰۶-۴۲۲۶). در روایت الحاقی نیز فریدون از نسل جم است.

د. در بیت پنجم به تولد کودکی از پیوند جمشید با دختر کورنگ اشاره می‌شود که اگرچه نامی از او برده نمی‌شود اما ظاهراً همان کودکی است که بر پایه گرشاسپ‌نامه، نام او را تور گذاشته‌اند و بعدها گرشاسپ از نسل او پدید می‌آید. با این توضیح می‌توان گفت که در این قطعۀ الحاقی، گرشاسپ و فریدون خویشاوند هستند نکته‌ای که در برخی منابع دیگر نیز به آن اشاره شده است (ر.ک: غفوری، ۱۳۹۹: ۲۰۸-۲۰۹).

۳.۳ فرستاده شدن خاقان چین به زابلستان به اسارت و رهایی او به پایمردی زال

به روایت شاه‌نامه در جنگ هماون، خاقان چین به یاری افراسیاب آمد و در جنگ با رستم، سه تن از سرداران خود اشکبوس، کاموس و چنگش را از دست داد و سرانجام خود نیز در نبرد با تهمتن گرفتار شد. در پایان جنگ، رستم خاقان چین و دیگر اسیران را به فربرز سپرد تا آن‌ها را به کی خسرو تحویل بدهد. کی خسرو با شنیدن خبر آمدن فربرز به استقبال او رفت و با دیدن آن اسیران و خواندن نامه پیروزی رستم، به ستایش خداوند پرداخت و سپس:

بزد اسپ و زان جایگه بازگشت بدان پیل و آن بستگان برگذشت

(فردوسی، ۱۳۹۴: ۲/ ۶۱۰/ ۲۳۶۴)

به دلیل نامشخص بودن فرجام خاقان چین، در یکی از دست‌نویس‌های شاه‌نامه که خالقی مطلق از آن با نشان اختصاری ل^۲ یاد می‌کند ابیات زیر پس از بیت بالا افزوده شده است:

بفرمودشان تا به زندان برند به نزدیک آن مستمندان برند

ببردند و او شاد از آنجا براند به ره بر همی نام یزدان بخواند

(همو، ۱۳۸۶: ۳/ ۲۵۰، پاورقی ۳)

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (رضا غفوری) ۲۱۹

در برخی چاپ‌های کم اعتبار شاه‌نامه این ابیات الحاق شده است:

بفرمودشان تا به زندان برند	به نزدیک آن مستمندان برند
وزان پس بفرمود تا هر چه بود	ببردند نزدیک گنجور زود
یکی خرّم ایوان پرداختند	همانجای خاقان چین ساختند

(Firdousee, 1829: 2/ 721; فردوسی، ۱۳۱۲: ۲/ ۲۸۱ - ۶۷۰۵ - ۶۷۰۸)

از این ابیات دانسته می‌شود که در گذشته نامشخص بودن پایان کار خاقان چین، دغدغه برخی کاتبان بوده است و به همین دلیل سعی کرده‌اند با افزودن چند بیت به داستان، نشان دهند که سرانجام او را روانه زندان کردند و یا کاهی برایش ساختند. با این وجود برخی کاتبان به این اشاره اندک اکتفا نکردند و روایت مفصل‌تری از سرگذشت خاقان را شاید بر اساس روایات شفاهی منظوم کردند. این روایت منظوم در دست‌نویسی از شاه‌نامه مورخ ۱۰۰۲ه. ق به شماره PPN671782010 مضبوط در کتابخانه دانشگاه برلین، دیده می‌شود:

نامه شاه کیخسرو به زال و فرستادن خاقان

بفرمود تا همچنان خسته زار	سوی زابلستان کشد بسته‌وار
به زندان دستان بیارندشان	گشن لشکری برگمارندشان
یکی نامه بنوشت نزدیک زال	پر از نیکوی‌ها و فرخنده فال
سر نامه کرد آفرین خدای	خداوند روزی ده رهنمای
جهان‌آفرین وز جهان بی‌نیاز	نهان از همه، زو نهان نیست راز
خداوند کیهان چه بالا چه پست	فراز همه دست او راست دست
هم از او بر او صد هزار آفرین	هم از او بود تازه تاج و نگین
سپاس از خداوند پیروز‌گر	که آوردمان رنج و سختی به سر
پدر کشته‌ای را برافراخت دست	که از دست او یافت دشمن شکست
ز شهر سیج‌باب تا مرز چین	همه نامداران با داد و دین
به پیشم همه بنده‌وار آمده	دگر خسته و بسته‌وار آمده
از او باد بر زال زر آفرین	خداوند تخت و کلاه و نگین
پدر بر پدر گرد و خسرو پناه	پسر بر پسر پهلوان سپاه

زمین زیر سمّ سمند تو است	زمان را به خمّ کمند تو دست
ز گرز تو هامون شده کوه و غار	ز برز تو گردون شده خاکسار
روان نریمان به تو زنده شد	همت دوده سام یل بنده شد
بدان ای سرافراز خسرو نژاد	که گردون گردان مراد تو داد
روان سیاهش فروزنده شد	همه بیخ بدخواه برکنده شد
چو از پیش تختم گو پیلتن	به فرّ خداوند و فرمان من
عنان را به سوی هماون کشید	همه کینه ما ز دشمن کشید
نه کاموس ماند و نه منشور گرد	نه شنگل نه فرطوس با دستبرد
نه چنگش نه سگسار غرقه ^۶ نه چین	نه هندی نه گردان توران زمین
سپاه سه کشور هزاران هزار	همه رزم جوی اذر کارزار
به هم برشکست آن سپاه گران	چنان چون به شب تیره مازندران
بدو تازه شد تخمه کیقباد	که بی او زمانه زمانی مباد
از آن جمله خاقان ز بخت بلند	به خمّ کمندش به خاک اوفکند
سراپا کشیده به بند گران	هم از کشور او هزاران سران
فکنده ابر پشت پیلان مست	به زنجیر و مسمار بر بسته دست
نه تاج و نه تخت و نه کوس و درفش	شده گردن از زخم سیلی بنفش
سراسر به خواری کشیده به بند	نه جایی به جز پشت پیل بلند
به بادافره ایزدی مانده خوار	برآورده از هر سه لشکر هزار
به دست فریبرز کاووس شاه	همه حالشان خوار و زار و تباه
سزاوار خاقان چین دیدم این	ابر لشکر او پسندیدم این
کسی کز کسی می‌ندیده بدی	نسازد بدی گر بود بخردی
نه فغفور [و] خاقان نه خاقان چین	ندیده بد از شاه ایران زمین
ز شاه آفریدون وز کیقباد	بر ایشان بدی را نکردند یاد
فرومایه خاقان خانه خراب	چرا برد فرمان افراسیاب
به بیداد لشکر به ایران کشید	همه تیغ کین بر دلیران کشید

چو ز ایشان بدین‌سان برآمد فراز	بر ایشان بدی‌ها همه گشت باز
چو دیدم در ایشان بزرگی ^۷ خو	بدیدم ^۸ به چشم بزرگی در او
هم از راه پیش‌ت فرستادمش	سر از بند و زنجیر نگشادمش
چو زی زابلستان رسید آن سپاه	سزاوار ایشان همان تیره چاه
که زندان هوشنگ بودی همی	که بر دیو و دد بند سودی همی
در آن تنگ تاریک جایش فکن	ز خاک سیه ساز او را کفن
چو نامه به مهر اندر آمد بداد	روان کرد شاپور برژینه ^۹ (؟) زاد
بدو گفت بردار این بستگان	چنین خوار و زار و جگرخستگان
سر سرفرازی سوی راه کن	ز ره گرد را سرمه ماه کن
شهنشاه چینی چنین خوار و زار	سپارش به دستان سام سوار
درنگی به ره در مکن نیز هیچ	همی بازگشتن به سویم ^{۱۰} بسیج

رفتن شاپور به زابلستان و بردن خاقان چین پیش زال

ز جا جست شاپور کش کرده دست	به فرمان خسرو میان را بیست
گزین کرد گردان جنگی هزار	سوی زابلستان برآراست کار
همه خستگان را و خاقان چین	به پیش اندر افکند گرد گزین
همی‌رفت تا زابلستان به تاب	همه راه پوینده بی‌خورد و خواب
چو دستان خبر یافت آمد به راه	به سر بر فروزان درفش سیاه
چو شاپور دیدار دستان بدید	فرود آمد و آفرین گسترید
سبک نامه شاه دادش به دست	ببوسیدش ^{۱۱} گرد خسرو پرست
چو برخواند آن نامه پندمند	شدش آفرین‌خوان به شاه بلند
بدانست کان نیست از خشم و کین	همی نیست خاقان سزاوار این
به ایوان خویشش فرود آورید	همی پیش او بزم و رود آورید
بدو گفت کای شاه گردن‌فراز	مخور غم از این رنج و راه دراز
چرا آمدی رزم را ساخته	به خون سران تیغ کین آخته

که افراسیاب است بیدادگر
 نداند به جز تنبل و جادوی
 سر شاه گیتی سیاوخش رد
 به هر جای دست بدی آخته
 ستمکاره هر جای کیفر برد
 چو بشنید خاقان برآورد سر
 تو دانی که افراسیاب پلید
 چه فرمان دهد چین و ماچین به جنگ
 که با جنگ او کوه را پای نیست
 به ایران و توران کسی هم‌نبرد
 مگر نامور رستم پیلتن
 نوندی برافکند زی من به راه
 نیارستم از امر او سر کشید
 ز سقلاب وز چین و ماچین و دهر^{۱۳}
 همه سوی ایران نهادیم روی
 هزار و دو^{۱۴} صد گنج شاهان پیش
 همه رفت بر باد و سر نیز هم
 جهان پهلوان رستم تیز چنگ
 همه پاک بگرفت و گردان بکشت
 فرستاد ما را به نزدیک شاه
 کنون گردد از تو شکسته درست
 بدو گفت دستان که ای شاه چین
 گر آیم بر شاه با دین و داد
 بخواهم ز خسرو گناه تو را
 همان باز منشور و شاهان چین

کشیده سر از راه یزدان به در
 سپرده ره کینه^{۱۲} و بدخوی
 ز تن دور کرد آن بد کم‌خرد
 به هر جای گردن برافراخته
 به نیکی کسی سوی او ننگرد
 بدو گفت کای گرد خورشید فر
 سر از رای کیهان خدا درکشید
 نسازد کس از بیم یک دم درنگ
 برش شیر جنگی و مردم یکی است
 ندارد چو برخیزد از راه گرد
 که آرد به شمشیر بر او شکن
 کز آباد و ویران برآور سپاه
 چو لشکر سوی طوس نوذر کشید
 به هر کشوری که سری بود بهر
 به فرمان و رایش شده جنگ جوی
 ز خوان من و از نبایان(؟) خویش
 همه تاج و تخت و کمر نیز هم
 که با او نتابد به هامون پلنگ
 دگر لشکر ترک بنمود پشت
 نکرد هیچ خسرو به ما بر نگاه
 تو را باید این[از] دل شاه شست
 ز شاه جهان‌بان مشو تو غمین
 ز شاهان پیشینش آرم به یاد
 همی خویش و پیوند و گاه تو را
 همان نیز شاهان مکران زمین

بفرمود تا رفت شاپور پیش	سوار سرافراز فرخنده کیش
فرامرز را با زواره به هم	ده و دو هزار از یلان تهم
بفرمود تا اسب را زین کنند	همه زین به آرایش چین کنند
یکی تخت فیروزه چون آسمان	فکنده به بالای او پرنیان
یکی چتر شاهی و تاج و کمر	درفشی همه پیکر او به زر
دو جنگی نریمان فرخ نژاد	بی‌آورد و خاقان چین را بداد
غل و بند و زنجیرش از دست و پای	برون کرد و دادش بر تخت جای
ولی بهر فرمان شاه زمین	به زنجیر زرین بستش به زین
فرستاد خاقان و آن سروران	یکایک بگفت او به شاه جهان(۹)
چو از زال و خاقان خبر یافت کی	یکی روز فرخ درافکند پی
بفرمود تا کوس با کرنای	بنالید و لشکر برآمد ز جای
نهانی به دستان فرستاد شاه	که ای شیر دل شیر لشکر پناه
تو را خود نباید که آموزگار	به آموختن یازد از بهر کار
به باغ و به پای گل‌افشان درخت	همی‌برد باید کنی تاج و تخت
به خاقان نگه کرد از روی داد	که او بس بزرگ است و فرخ‌نژاد
به شادی به تخت کیانش نشان	به سر برش تاج و کمر بر میان
به دیبای چینی بپوشان تنش	به عذر بزرگی پیرس از منش
که من خود چو از راه آیم فراز	بر او و سپاهش شوم بی‌نیاز
چو دستان ز خسرو شنید این سخن	همان کرد کو گفت، مرد کهن
به باغی فرود آوریدش به راه	سخن گفت با او ز گفتار شاه ^{۱۵}
چو خسرو به نزدیک ایشان رسید	درفش سرافراز دستان بدید
پیاده شد از اسب دستان سام	همان نیز کیخسرو نیک‌نام
گرفتش به بر تنگ شاه زمین	همیدون بر او زال کرد آفرین
به هم داد دست آن دو گردن‌فراز	بر شاه چین آمدند از فراز
به بر درگرفتش خداوند مهر	بر ایشان همی‌ریخت مهر از سپهر

همی‌خواست عذر از شه چین به مهر	در آورد از مهر آبش به چهر
بفرمود تا هرچه رستم به جنگ	گرفته بد از آن سپه، بی‌درنگ
بیاورد گنج‌ور صد چند آن	ز گنج شهنشاه فرخ‌روان
خود و ویژگانش ببخشید شاه	سوی شهر چین برگرفتند راه
وزان پس نگه کرد خسرو به زال	که ای پهلوان زال فرخ همال
همان پاسخ نامه پیلستن	بباید نوشتن ابا انجمن ^{۱۶}

(فردوسی، بی تا: برلین، برگ ۲۵۶پ-۲۵۹ر)

در بررسی این قطعه الحاقی باید به چند نکته اشاره کرد:

الف. چنان که اشاره شد در *شاه‌نامه* به سرگذشت خاقان چین پس از فرستادنش به ایران اشاره نمی‌شود و این ابهام در برخی طومارهای نقّالی نیز دیده می‌شود (ر.ک: رستم نامه، ۱۳۸۷: ۷۵؛ *طومار شاه‌نامه فردوسی*، ۱۳۸۱: ۷۲۵؛ همچنین ر.ک: من و رستم و گرز و *افراسیاب*، ۱۳۹۰: ۱۲۰). با وجود این که همواره همت نقّالان بر این بوده که از داستان‌های *شاه‌نامه* ابهام زدایی کنند اما نقّالان طومارهای اخیر در این مورد سکوت اختیار کرده‌اند. نامشخص بودن پایان کار خاقان چین در *شاه‌نامه* سبب شده است که روایت‌های متعدّدی برای زدودن ابهام این بخش از داستان شکل بگیرد. شاید یکی از قدیمی‌ترین آن‌ها همین روایت منظومی است که آورده‌ایم و در آن به دلجویی کی خسرو از خاقان چین اشاره شده است. بر بنیاد یکی از طومارها، این رستم بود که به خاقان مهربانی و درباره او به کی خسرو سفارش کرد: «[رستم] طوق زرّین بر گردن پادشاهان نهاد و طبل و علم که داشتند به دستور همراه کرده به خدمت خسرو فرستاد اَلّا فغفور چین بسیار سفارش کرد و گفت خسرو را بگو که عزّت فغفور بدارد» (*طومار نقّالی شاه‌نامه*، ۱۳۹۱: ۵۶۱). در یکی از طومارها آمده که کی خسرو فرمان قتل خاقان و شنگل را صادر کرد اما آن‌ها از او زنهار خواستند و شهنشاه ایران هر یک را طبق شرایط و تعهداتی به کشور خود فرستاد (*شاه‌نامه نقّالان*، ۱۳۹۶: ۴/۲۷۵۹). بر بنیاد طومار دیگری خاقان چین پس از شکست خوردن از رستم، گریزان شد و دیگر از سرنوشت او خبری به دست نیامد (*طومار جامع نقّالی شاه‌نامه*، ۱۳۹۶: ۲۹۷).

در برخی روایات صریحاً به مرگ خاقان چین اشاره شده است. در یکی از طومارها آمده رستم خاقان چین را به طوس سپرد و در حق او سفارش بسیار کرد. خاقان با وجود این که از لطف و محبّت کی خسرو بهره‌مند شد ولی سر خود را محکم بر پایه تخت او

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (رضا غفوری) ۲۲۵

کوفت و در دم جان سپرد (طومار کهن شاه‌نامه، ۱۳۹۰: ۷۱۸-۷۲۵). داستان مرگ خاقان چین در روایات شفاهی و مردمی شاه‌نامه نیز آمده با این تفاوت که در این دسته متون، خاقان به دست رستم کشته می‌شود (نک: انجوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۸۴-۱۸۶؛ ۲/ ۹۴).

ب. به گزارش شاه‌نامه، افراسیاب نامه‌ای به پیران نوشت و او را از مساعدت خاقان چین و دیگران پهلوانان با خبر کرد اما علت یاری‌رسانی خاقان به افراسیاب نیامده است. در ابیات ۶۷-۷۷ روایت الحاقی، علت کمک‌رسانی خاقان، هراس این پادشاه از افراسیاب ذکر شده و این نکته در برخی طومارها نیز دیده می‌شود (ر.ک: من و رستم و گرز و افراسیاب، ۱۳۹۰: ۱۱۰؛ همچنین ر.ک: شاه‌نامه هفت لشکر، ۱۴۰۰: ۳۶۴). در روایت دیگری آمده که پیران به منظور خون‌خواهی جریره و فرود، نامه‌ای تحریک‌آمیز به پادشاهان و پهلوانان متحد توران نوشت و آن‌ها را به جنگ با ایرانیان فراخواند. خاقان چین یکی از این پادشاهان بود که به اغوای پیران به سوی میدان جنگ روانه شد (ر.ک: طومار کهن شاه‌نامه، ۱۳۹۰: ۶۶۰). در متن دیگری نیز آمده که چون خاقان چین باج‌گزار افراسیاب بود به یاری او آمد (ر.ک: طومار شاه‌نامه فردوسی، ۱۳۸۱: ۶۹۸).

در روایت‌های شفاهی و مردمی شاه‌نامه داستان همراهی خاقان چین با افراسیاب در نبرد با ایرانیان به گونه‌های دیگری روایت شده است. بر بنیاد یک روایت، افراسیاب نامه‌ای به خاقان چین نوشت و از او درخواست کمک کرد. گرسیوز نامه را برای خاقان برد. خاقان دانست که پهلوان شایسته‌ای برای نبرد با ایرانیان ندارد به همین دلیل مخالفت کرد اما گرسیوز آن قدر در گوش او خواند که سرانجام خاقان ده هزار سوار به سرداری پهلوانی به نام اشکبوس به یاری افراسیاب فرستاد (ر.ک: انجوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۷۶-۱۷۷). در روایت دیگری آمده که افراسیاب پس از مرگ سیاوش، از ترس ایرانیان به خاقان چین پناه برد و خاقان به او قول همراهی داد (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۲/ ۲۵۵ و ۲۵۸؛ ۳/ ۱۴۴-۱۴۵).

بر پایه روایت دیگری خاقان چین به منظور کین‌خواهی اشکبوس قصد آمدن به ایران کرد. نخست شنگل وزیر به ایران آمد ولی با دیدن صلابت رستم، خاقان را از نبرد باز داشت اما خاقان به سخن او توجهی نکرد و سپاهی بدون همراهی افراسیاب به ایران آورد. در جنگی که میان سپاهیان دو کشور روی داد سرانجام خاقان در نبرد با رستم شکست خورد و از میان رفت (ر.ک: انجوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۸۴-۱۸۶).

ج. در ابیات ۴۲ تا ۴۴، به چاهی در خطه زابلستان اشاره می‌شود که پیش‌تر زندان هوشنگ بود و این پادشاه پس از پیروزی بر دیوان، آن‌ها را در این چاه محبوس کرده بود.

تا آن‌جا که بررسی کرده‌ایم در متون پهلوانی انتشار یافته، به زندان هوشنگ و یا مکانی مانند آن که دیوان را به بند کشیده باشند اشاره نشده و ظاهراً این روایت برگرفته از روایتی شفاهی است که به دست ما نرسیده است.

۴. نتیجه‌گیری

اهمیت *شاه‌نامه* فردوسی در میان مردم ایران و انس روزافزون آن‌ها به این کتاب سبب شد که در گذشته برخی کاتبان و مالکان دست‌نویس‌های *شاه‌نامه*، هر جا که گمان می‌کردند داستان موجز است و نیاز به تفصیل دارد ابیاتی از خود می‌سرودند و بر دست‌نویس مورد کتابت یا شخصی خود می‌افزودند؛ از این گذشته اشاره فردوسی به شصت هزار بیت بودن *شاه‌نامه* از یک سو و نیز وجود این باور در میان توده مردم، که هر منظومه پهلوانی که به بحر متقارب سروده شده سروده فردوسی است سبب شد که به تدریج شماری منظومه‌های پهلوانی و تعدادی روایات شفاهی منظوم به دست‌نویس‌های *شاه‌نامه* افزوده شود. از این دسته روایات می‌توان به سه روایت «نبرد طهمورث با سیه‌دیو»، «ازدواج جمشید با دختر شاه هند و تولد آبتین» و «فرستاده شدن خاقان چین به زابلستان به اسارت و رهایی او به پایمردی زال» اشاره کرد که ظاهراً متأثر از روایات شفاهی است و به برخی دست‌نویس‌های قرن نهم به بعد افزوده شده و دلیل این افزودگی، تفصیل بیشتر داستان‌های *شاه‌نامه* و یا ابهام زدایی از آن‌ها بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. متن: صانع + و
۲. ظ: زین
۳. کذا؛ ظ: هم پسند
۴. درباره متن این داستان در فرصت دیگری سخن خواهیم گفت.
۵. نکته در خور توجه این که ضبط اثنفیان نیز به اکتیان دگرگون گشته است.
۶. ضبط این واژه در *شاه‌نامه* غرچه است.
۷. اصل: بزرگی + و
۸. اصل: بدیدم

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاه‌نامه (رضا غفوری) ۲۲۷

۹. ظ: بُرزینه

۱۰. اصل: سوی

۱۱. اصل: بیوسیدیس

۱۲. اصل: کیسنی(?)

۱۳. کنا

۱۴. اصل: ده

۱۵. اصل: پس از این بیت چنین آمده است: رفتن کیخسرو به زابلستان از جهت خاقان

۱۶. پس از این بیت چنین آمده است:

به ایوان شد و نامه پاسخ نوشت به باغ بزرگی درختی بکشت

کتاب‌نامه

- آذربیزین‌نامه. (۱۴۰۰). تصحیح رضا غفوری، تهران: ققنوس.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۸۴). «این بیت از فردوسی نیست»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، ش ۹۷، صص ۵۰-۵۵.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۰). دفتر خسروان، برگزیده شاه‌نامه فردوسی، تهران: سخن.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۶) الف. «برخی روایات نقالی و شفاهی در ملحقات نسخ و چاپ‌های شاه‌نامه»، نیم پخته ترنج، تهران: سخن.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۶) ب. «درختی که تلخ آمد او را سرشت...»، نیم پخته ترنج، تهران: سخن، صص ۴۴۹-۴۶۹.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۶) ج. «درباره بیت: که رستم یلی بود در سیستان»، در حضرت سیمرغ، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص: ۴۲۳-۴۲۸.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۷). «ردّ اصالت چند بیت منسوب به فردوسی در فضای شبکه‌های مجازی»، بخارا، ش ۱۲۵، صص ۲۲۴-۲۳۴.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۸) الف. «جهان را بلندی و پستی توی (بحث درباره یک بیت منسوب به فردوسی)»، شعر پژوهی، دوره ۱۱، شماره ۲، صص ۱-۳۰.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۹۸) ب. «درباره چند بیت منسوب به فردوسی»، آینه میراث، دوره ۱۷، شماره ۱، پیاپی ۶۴، صص ۹-۳۹.
- اسدی توسی. (۱۳۵۴). گرشاسپ‌نامه، به‌کوشش حبیب یغمایی، تهران: طهوری.

۲۲۸ کهن‌نامه / ادب پارسی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- انجوی شیرازی، سیدابوالقاسم. (۱۳۶۹). فردوسی‌نامه، ۳ جلد، تهران: علمی.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۷). کوشش‌نامه، تصحیح جلال متینی، تهران: علمی.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۹). فردوسی‌نامه، به کوشش محمد گلبن، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- تهمت‌نامه. (۱۴۰۱). تصحیح و تحقیق رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- تفضلی، احمد. (۱۳۸۴). «آبتین»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۱، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۶۴). «معرفی و ارزیابی برخی از دست‌نویس‌های شاه‌نامه»، ایران‌نامه، شماره ۱۱، صص ۳۷۸-۴۰۶.
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۷۲). گل‌رنج‌های کهن، به کوشش علی دهباشی، تهران: مرکز.
- خالقی‌مطلق، جلال. (۱۳۹۸). واج‌شناسی شاه‌نامه، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۴). «بررسی انتقادی مهمترین قطعات و بیت‌های الحاقی شاه‌نامه»، استاد راهنما: زهرا پارساپور، پایان‌نامه دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۵). آیا فردوسی محمود غزنوی را هجوگفت؟، تهران: پردیس دانش.
- دیویس، دیک. (۱۴۰۲). «افزوده‌ها و ملحقات شاه‌نامه: گونه‌شناسی مقدماتی»، ترجمه مسعود جعفری جزی، پژوهنده‌نامه باستان، به کوشش سجاد آیدنلو، سلمان ساکت، رضا غفوری، تهران: خاموش.
- رستم‌نامه. (۱۳۸۷). تصحیح محمد بهشتی، تهران: پیری.
- روزبهان، سیاوش. (۱۳۵۵). «کیفیت افزایش و کاهش روایات و ابیات شاه‌نامه»، سیمرغ، شماره ۲۵، صص ۷۳-۸۳.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۸۵). «گرز نیای رستم»، سایه‌های شکارشده، تهران: طهوری، صص ۱۱۳-۱۲۳.
- شاه‌نامه‌نقلان. (۱۳۹۶). طومار مرشد عباس زریری اصفهانی، ویرایش جلیل دوستخواه، تهران: ققنوس.
- شاه‌نامه هفت لشکر. (۱۴۰۰). تصحیح محمد جعفری (قنواتی) - زهرا محمد حسنی صغیری، تهران: خاموش.
- صدیقیان، مهین‌دخت. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیری - حماسی ایران، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طومار جامع نقالی شاه‌نامه. (۱۳۹۶). تصحیح فرزاد قائمی، مشهد: به نشر.
- طومار شاه‌نامه فردوسی. (۱۳۸۱). به کوشش هاشمی، احمد - سعیدی، سید مصطفی، تهران: خوش‌نگار.
- طومار کهن شاه‌نامه فردوسی. (۱۳۹۰). به کوشش جمشید صداقت‌نژاد، تهران: دنیای کتاب.
- طومار نقالی شاه‌نامه. (۱۳۹۱). به کوشش سجاد آیدنلو، تهران: به‌نگار.

معرفی سه قطعه افزوده شده به برخی دست‌نویس‌های شاهنامه (رضا غفوری) ۲۲۹

غفوری، رضا. (۱۳۹۹). «درخشش گرشاسپ در برخی دست‌نویس‌های شاهنامه»، *آینه میراث*، دوره ۱۸، شماره ۱، صص ۲۰۳-۲۲۱.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۱۲). *شاهنامه فردوسی*، به همت محمد رمضانی، تهران: خاور.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). *شاهنامه فردوسی*، تصحیح و توضیح ملک‌الشعراء بهار، به کوشش علی میر انصاری، تهران: اشتاد.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق، (جلد ششم تصحیح محمود امیدسالار، جلد هفتم تصحیح ابوالفضل خطیبی) تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۴). *شاهنامه*، پیرایش جلال خالقی مطلق، تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم. (بی تا). *شاهنامه*، دست‌نویس کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۵۱۷۴.

فردوسی، ابوالقاسم. (بی تا). *شاهنامه*، دست‌نویس کتابخانه دانشگاه هایدلبرگ به شماره ۸ codtruebner.

فردوسی، ابوالقاسم. (بی تا). *شاهنامه*، دست‌نویس کتابخانه دانشگاه برلین به شماره PPN671782010.

قریب، مهدی. (۱۳۵۷). «اسطوره آتش»، *شاهنامه شناسی*، جلد یکم، تهران: بنیاد شاهنامه فردوسی، صص ۱۷۰-۱۸۶.

قریب، مهدی. (۱۳۶۹). الف. «پادشاهی گرشاسپ در شاهنامه؟»، *بازخوانی شاهنامه*، تهران: توس، صص ۱۶۷-۱۹۵.

قریب، مهدی. (۱۳۶۹). ب. «مقدمه‌ای بر شاهنامه فردوسی»، *بازخوانی شاهنامه*، تهران: توس، صص ۳۹-۱۳۸.

مسرور، حسین. (۱۳۴۴). «شعرهای قلابی در شاهنامه فردوسی»، *وحید*، شماره ۲۵، صص ۱۷-۲۱.

من و رستم و گرز و افراسیاب. (۱۳۹۰). سیدحسین میرکاظمی، گرگان: آژینه.

مول، ژول. (۱۳۵۴). *دیباچه شاهنامه*، ترجمه جهانگیر افکاری، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.

مینوی، مجتبی. (۱۳۵۳). «نسخه‌های خطی قدیم باید ملاک تصحیح متون ادبی شود»، *مجموعه سخنرانی‌های اولین و دومین هفته فردوسی*، به کوشش حمید زرین کوب، مشهد: دانشگاه فردوسی، صص ۲۴۴-۲۶۳.

نولدکه، تودور. (۱۳۸۴). *حماسه ملی ایران*، ترجمه بزرگ علوی، تهران: نگاه.

هفت لشکر. (۱۳۷۷). تصحیح مهران افشاری - مهدی مدائنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

یارشاطر، احسان. (۱۳۸۳). «تاریخ ملی ایران»، *تاریخ ایران کیمبریج*، جلد سوم، بخش اول، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.